Гөлсирә ҒИЗЗӘТУЛЛИНА

БЫҒАУҘАРҘА КИЛЕШ АЗАТ ҠАЛДЫ

Һәҙиә Дәүләтшина

“Бығауҙарҙа килеш азат ҡалдым“, — тигән Һиндостандың мәшһүр шағиры Кәбир. “Мансурҙы яҙалайбыҙ тип уйлайһығыҙмы? Һеҙ бит минең бахыр тәнемде генә тураҡлайһығыҙ“, — тип көлгән дошмандарынан данлыҡлы суфый Мансур әл-Халадж берәм-берәм аяҡ-ҡулдарын ҡырҡып өҙгән саҡта. Был һүҙҙәре менән улар күк аҫтында рух азатлығы тигән бөйөк ҡаҙаныштың да барлығы хаҡында беҙгә еткерергә теләгәндәр. Әҙәм балаһын баштан-аяҡ сылбыр менән сырмап, ҡырҡ тимер ишекле тимер зиндан эсенә бикләп ҡуйһаң да, һауалағы ҡош, һыуҙағы балыҡ кеүек ирекле ҡалырға сараһы бар икәнен тәғбирләгәндәр. Фашистарҙың концентрацион лагеры аша үткән күренекле психиатр Виктор Франкл да тормошоноң иң ауыр мәлендә, кешене әҙәмлектән сығарыу өсөн уйлап табылған барлыҡ кәмһетеүҙәрҙе башынан үткәргән саҡта асҡан үҙенә был хәҡиҡәтте. Шул асышы уны ғына түгел, янындағы байтаҡ тотҡондарҙы аҡылдан шашыуҙан һәм үҙ-үҙенә ҡул һалыуҙан йолоп алып ҡалған. Аҙаҡтан ғалим уны “кешенең иң һуңғы, иң аҡтыҡ азатлығы“ тип атай. Яҙалаусылар ни тиклем ғазапламаһын, кәмһетмәһен, әҙәмлектән сығарырға маташмаһын, аңлы йән эйәһе булғанлыҡтан, кеше үҙенең рухын емерелеүҙән ҡурсалап ҡала алғанын иҫбатлай ул.

Был башҡа һыймаҫлыҡ ауыр ғилем. Уны йәһәннәм ғазаптарын ерҙә кисерергә мәжбүр булғандарҙан бик һирәктәр генә үҙләштерә алған. Күптәр һынған. Һындырғандар. Әммә: “Мин бер ваҡытта ла һынған кешеләрҙе ғәйепләмәнем, — ти күренекле яҙыусы Фазыл Искәндәр. — Әгәр кеше һынмаған икән, тимәк, уны етерлек кимәлдә бөкмәгәндәр. Аҡылдан шашмайынса кисереп булмаҫлыҡ нәмәләр ҙә бар“. Хаҡ һәм миһырбанлы һүҙҙәр. Ысынлап та, быхдай мәлдә әҙәм әҙәмгә хөкөмдар түгел. Шуға күрә кешене өнһөҙ хайуанға әйләндереү маҡсатында махсус

рәүештә ғазаплаған шарттарҙа үҙ-үҙен йәнсетмәйсә еңеүсе булып сыҡкан бөйөк рухлыларҙың тәжрибәһенең баһаһы әйтеп биргеһеҙ ҡәҙерле.

Һәҙиә Дәүләтшина тураһында уйлағанда иң элек мине уның ана шул рухи бөйөклөгө хайран итә. Ғүмер буйы йөрәк һәм үпкә сиренән йонсоған сибек кенә ҡатын намыҫына ҡәтрә ҡәҙәрле лә тап төшөрмәй үткәрә был һынауҙарҙы. Нисек? Шуны аңларға теләүем арҡаһында ҡулыма ҡәләм алырға йөрьәт итәм һәм замандаштары ҡалдырған иҫтәлектәрҙән, уның әҫәрҙәренән яҡты һынын күҙ алдына баҫтырырға тырышам.

“Һәҙиә апа А.П.Чеховтың матур кеше тураһындағы идеалына артығы менән тап килә ине — уның йөҙө лә, уйҙары ла, кейеме лә гүзәл ине. Уның рухы ла, ҡылығы ла сибәр ине. Күңеленең сиктән тыш иркәлеге, йомшаҡлығы, кешеләргә ҡарата йылы мөнәсәбәттә булыуы, уларға гел яҡшылыҡ эшләргә әҙер тороуы, алсаҡлығы, баҫалҡылығы, сабырлығы, зирәк аҡыллы, иркә телле булыуы — ҡылығының ошоға оҡшаған башҡа сифаттары уның матурлығын тағы ла арттыралар ине“, — тип яҙа уның менән Башҡорт дәүләт педагогия институтында бергә уҡыған яҙыусы Ғайнан Әмири. Әҙибәне күреп белгән барыһы ла уның күңелдәрҙе иретерлек йылмайыуын һәм “күгәрсен гөрләгәнен хәтерләткән яғымлы тауышын“ иҫкә ала. “Һәҙиә апайҙың йылмайыуы уға ғына хас йылмайыу булыр ине, уның шикелле ысын күңелдән кешене яратып йылмайғанды күргәнем юҡ әле минең, — тип хәтерләй Шакирә Ишкинина. — Ул үҙенең талантын да бер ваҡытта ла һыҙыҡ өҫтөнә алманы, ҙур кешенең ҡатыны мин, тип тә һауалана белмәне. Бындай ҡылыҡ уның тәбиғәтенә бөтөнләй ят ине“.

Яҙмышы уң һәм бәхетле булһын өсөн уға барыһы ла мул бирелгән. Матурлығы ла уттарға һалыр, күҙҙе ҡамаштырып, өтөп алырлыҡ яндырай түгел, ә күңелде йыуатыр, күҙҙе ҡыуандырыр тыйнаҡ һәм һөйкөмлө. Ундайҙарҙы буйһондорғо, әсир итке түгел, ҡурсалағы, уларға һыйынғы һәм йылынғы килеүсән. Тыйнаҡ сабырлыҡ, алсаҡлыҡ, күңел сафлығы һәм сикһеҙ ярҙамсыллыҡ. Бындай холоҡ эргә-тирәләге кешеләргә лә ыңғай йоғонто яһай, ундайҙар янында яҡшыраҡ, аҡыллыраҡ булыу теләге тыуа. Хатта аяуһыҙ замандар ла башта уға ифрат миһырбанлы мөнәсәбәттә. Былай тигәндә иң беренсе революцияны күҙ уңында тотам. Миллиондарса кешеләрҙең яҙмышын селпәрәмә килтергән бөйөк түңкәрелеш Һәҙиә һәм Ғөбәй Дәүләтшиндар, Дауыт Юлтый кеүек меңдәрсә башҡорт ялпыһы өсөн ҙур мөмкинлектәр аса. Быны инҡар итеү мөмкин дә, кәрәк тә түгел.

Һамар губернаһының Хәсән ауылында тыуып үҫкән фәҡир балаһы, совет власы булмаһа, атаһы тиф ауырыуынан үлеп киткәс, ниндәй тормошҡа дусар булыр ине? Быға тиклем оҫтабикәнең ҡыҙҙар мәҙрәсәһенә йөрөп бер ни тиклем һабаҡ өйрәнгән зирәк һәм отҡор Һәҙиә, совет мәктәбендә белемен арттырғандан һуң, тыуған ауылы Хәсәндән 25—30 саҡырымда ятҡан Диңгеҙбайға уҡытыусы итеп ебәрелә. Батша заманында был һис мөмкин булмаҫ ине. Тәбәнәгерәк буйлы, оялсан ғына сибек бер ҡыҙыҡай була ул был саҡта. Әммә ул уҡытҡан ҡыҙҙар бер ҡыш

эсендә уҡырға һәм яҙырға өйрәнеп ала. Уҡытыусы йәштәргә аң-белем биреү, культура-ағартыу эштәрен ойоштороу менән дә шөғөлләнә. “Был эштең ауырлығы ҡулай бинаның юҡлығы менән бәйле ине. Оҙаҡ михнәтләнә торғас, ауыл коммунистары һәм комсомолдары тирә-яҡҡа даны сыҡҡан Шәйәхмәт мулланың ике ҡатлы ағас йортон тартып алды. Бында Һәҙиә апайҙың роле аҙ булманы, әлбиттә. Ошо хәлдән һуң ауыл ҡарттары “кеше талаусы“ коммунистарҙы, шул иҫәптән “диндән яҙған“, “кафыр“ Һәҙиәне лә ҡарғарға, нәфрәт уҡырға тотондо“, — тип хәтерләй ҡәрҙәше Садиҡ Байтурин. “Ул осорҙа Илек волкомында ойоштороусы булып эшләгәнлектән, Диңгеҙбай ауыл ячейкаһы секретары Һәҙиә Ильясова менән осраша торғайным. Волостағы һигеҙ ауыл буйынса беренсе мәртәбә концерт, әҙәби кисә ҡуйып йөрөнөк, — тип яҙа иҫтәлектәрендә яҡташы Әхмәт Йәрмөхәмәтов. — Һәҙиә уҡытыусы булараҡ ауылда абруйлы булһа, комсомол эштәрен башҡарыуы менән бөтә волоста данлы кеше ине. Шул осорҙа ЧОН-дың (айырым тәғәйенләнеш отрядтары — *ред.*) ирекле дивизионына йәштәрҙе ылыҡтырыу буйынса агитбригада ойошторола. Бригадаға өйәҙ комитеты тарафынан ебәрелгән Ғөбәй Дәүләтшин етәкселек итә. Һәҙиәнең Ғөбәй менән танышыуы шул йылдарҙа булды.“

Был яҡтарҙа граждандар һуғышы айырыуса аяуһыҙ һәм көсөргәнешле бара. Ваҡ-ваҡ отрядтарға берләшкән аҡ бандиттар совет яҡлыларҙы аяуһыҙ язалай. Улар ҡулынан һикһәнгә яҡын уҡытыусы һәләк була. Шуға ҡарамаҫтан, ун биш йәшлек Һәҙиә, уҡытыу эшенән башҡа, мулланың өйөндә төрлө уйындар, йыр-бейеү, шиғыр һөйләүҙәр үткәрә. Бер саҡ ҡатын-ҡыҙҙарҙың хоҡуҡһыҙлығы, мулла-мотағайҙарға ҡаршы көрәше тураһында спектакль ҡуялар. Былар барыһы ла “йылмайып ҡына һөйләшер, яғымлылығы һәм һөйкөмлөлөгө менән һәр кемде арбай алыр“ ҡыҙыҡайҙың характеры ниндәй шарттарҙа сынығыу алғанын, үҙаллылығын һәм ҡыйыулығын дәлилләй. Бандалар айырыуса әүҙемләшеп, ауылда ҡалыу үлемесле хәүефкә әйләнгәс, Һәҙиәне ҡасырып тигәндәй Һамарға ебәрәләр. Ул шунда губерна комитетында эшләгән Ғөбәй Дәүләтшинға тормошҡа сыға.

Сабый ғына саҡтан етем ҡалып кеше тупһаһында үҫкән Ғөбәй бәләкәйҙән батраклыҡта йөрөгән. Беренсе бөтә донъя һуғышының тәүге көндәренән үк һуғышҡа алынған һәм өс йыл буйы ҡан ҡойошло алыштарҙа ҡатнашҡан. Февраль революцияһын окопта ҡаршылаған. Фронттан Мәскәүгә Беренсе Бөтә Рәсәй мосолмандары съезына коммунистарға теләктәш булараҡ делегат булып барған, шул уҡ йылды коммунистар партияһына ингән, граждандар һуғышында ҡатнашҡан, ауылдарҙа советтар ойошторған, партияның өйәҙ комитетында эшләп өлгөргән. Һәҙиә менән өйләнешкәндә ул утты-һыуҙы үткән 28 йәшлек уҙаман. Күҙҙәре янып торған, ғәйәт һылыу һәм хатта бер ни тиклем көйәҙ егет. Һәҙиәнең дә шул осорҙағы фотоһы һаҡланған. Биттәре тулы ғына булып алланып торған, үткер һәм күләс ҡарашлы, ғәйәт тә һылыу ун алты йәшлек ҡыҙ.

Һәҙиә Һамарҙа яңы ғына ойошторолған татар-башҡорт педагогия техникумына уҡырға инә. Йотлоғоп китаптар уҡырға керешә, татар-башҡорт яҙыусыларының әҫәрҙәре менән таныша, рус телен өйрәнә. Ғөбәй 1922 йылда тағы ла яуаплыраҡ урынға, ВКП(б) Үҙәк Комитетының татар-башҡорт бүлеге ағзаһы итеп һайлана, һәм йәш ғаилә Мәскәүгә күсеп китә. Был осорҙағы бәхете һәм күңел күтәренкелеге тураһында Һәҙиәнең оҙаҡ йылдарҙан һуң яҙылған бер шиғыры һөйләй:

Әле ун һигеҙем тулмағайны
Кремлде тәүләп күргәндә.

Ҡыҫҡа ғына ваҡыт арауығында ни тиклем үҙгәреш! Кисә генә Һамар далаларында ялан аяҡ йүгергән ҡыҙ уҙа барһа ике-өс йыл эсендә Кремлде күрә, Мәскәүҙә йәшәй. Ә 1922 йылдың аҙағында башҡорт хөкүмәтенең юллауы буйынса Ғөбәй Дәүләтшин Башҡортостанға эшкә күсерелә.

Ул осор, ни тиклем генә ҡатмарлы, фажиғәле һәм ауыр булмаһын, иҫ киткес күтәренкелек менән һуғарылған. Киләсәктең матур буласағына ышаныс, кешеләргә, айырыуса йәштәргә, әйтерһең дә, ҡанат ҡуйған. Улар мөкиббән китеп, янып йәшәгән. 1932 йылда һигеҙ ай самаһы Өфөлә ижади командировкала булған Александр Фадеев башҡорт йәштәренең мәҙәниәткә ынтылышын һүрәтләп Максим Горькийға былай тип яҙа: “...Тамашасылар араһында ауылдан килгән имсәк балалы йәш кенә башҡорт ҡатыны ултыра ине. Сәхнәләге дөбөр-шатырҙан йоҡлап китә алмаған сабыйына әле һул, әле уң түшен ҡаптыра, әммә пьеса бөткәнсе ултырҙы. Әлбиттә, бала менән төнгө бергә тиклем ултырыу мәҙәниәтле түгел, әммә уның театрға тартылыуы бик шәп“.

Һәр саҡ ҙур урындарҙа, яуаплы вазифаларҙа эшләгән кешенең ҡатыны булараҡ, Һәҙиәгә яңы формалашып килгән башҡорт интеллигенцияһының иң сағыу шәхестәре менән аралашып йәшәү бәхете тейә. Ә бит был ифрат әһәмиәтле, сөнки тормошта үҙ урыныңды табыу, һәләттәреңде үҫтереү өсөн талант һәм тырышлыҡ ҡына етмәй. Юлыңда ҡәҙереңде белгән, тейешенсә баһалаған һәм күңелеңде үҫтергән кешеләрҙең осрауы шарт. Был йәһәттән, әлбиттә, Һәҙиәгә ире Ғөбәй Дәүләтшиндың йоғонтоһо баһалап бөткөһөҙ. Ҡасан ғына сыбырҡыһын һөйрәп байҙарға мал көткән етем малайҙың нарком дәрәжәһенә күтәрелеүе, Ҡыҙыл профессура тамамлауы уның һәр йәһәттән ҙур һәләттәргә эйә булыуы, зирәк аҡылы һәм тырышлығы тураһында һөйләй. Ул Өфөлә Ғилми үҙәк мөдире, Башҡортостан китап нәшриәтенең баш мөхәррире, Башҡорт дәүләт педагогия институты директоры, Башҡортостан мәғариф халыҡ комиссары булып эшләй. Һәләтле ойоштороусы, ялҡынлы эшмәкәр генә түгел, әҙәбиәттең һутын, тәмен, әһәмиәтен тәрәнтен аңлаған үҙенсәлекле яҙыусы ла була. Ғөмүмән, замандаштарының хәтирәләренән уның сағыу булмышы айырым-асыҡ булып күҙ алдына баҫа. Бына уны Сәләх Кулибай нисек һүрәтләй: “1929 йыл, Сәнғәт һарайындағы концерт. Танылған ҡурайсылар Ғиниәт Ушанов, Йомабай Иҫәнбаев, күренекле артистар Ғабдулла Минһажев, Бәҙәр Йосоповалар сығыш яһай. Концерттың аҙағында залдың алғы рәттәрендә ултырыусылар бер ауыҙҙан: “Ғөбәй

Дәүләтшинды һорайбыҙ!“ — тип ҡысҡырып ебәрҙеләр. Залдағы тауыш, ҡул сабыу көсәйгәндән-көсәйә барҙы. Ахырҙа алғы рәттә ултырыусылар араһынан ҡулына бәләкәй сумаҙан тотҡан бер кеше урынынан тороп, ишектән сығып юғалды... “Ғәлиәбаныу“ көйө бер тапҡыр уйналып, икенсе ҡат башланып китеүгә, ҡып-ҡыҙыл итек кейгән, тәпәш, баҙыҡ кәүҙәле, маңлайы пеләшерәк, бармаҡ баҫымындай мыйыҡлы кеше, көй ритмына башҡорт бейеүенең башланғыс фигураларын яһап, сәхнәнең артҡы уң мөйөшөнән алғы һул мөйөшөнә үтте. Һуңынан мин уның бындай оло кисәләргә бәләкәй сумаҙанға һалынған ҡыҙыл итекһеҙ килмәүен белдем. Ҡыҙыл итек... “Ғәлиәбаныу“ көйөнә бейеү... “Зилский“ исемле повестың, “Ҡуңалтаҡ тормош“ тигән хикәйәләр китабының авторы... Ғөбәй Дәүләтшин ғәжәп үҙенсәлекле, фәҡәт һамар башҡорттарына хас йылы һүҙҙе теләгәнсә эскерһеҙ ҡабул итеүсән, үҙе лә башҡаларға ҡарата йылы һүҙ, мәрәкәләшеүгә һаранлыҡ күрһәтмәүсән, бай һүҙлекле яҙыусы ине“.

16 ғына йәшендә Һәҙиә бына шундай ҙур шәхестең хәстәрлекле ҡанаты аҫтына эләгә. Әҙәбиәт менән ныҡлап шөғөлләнә башлағас, уға Төхфәт Йәнәби, Дауыт Юлтый, һуңынараҡ Имай Насыри кеүек күркәм кешеләрҙең ярҙамы тейә. 1928 йылда Дәүләтшиндар Дауыт Юлтыйҙар менән бер йортта күрше булып йәшәй, аҙаҡтан да гелән аралаша, ғаиләләре менән дуҫтанә мөнәсәбәттә була. “Дауыт янына инеп, яҙған әйберҙәрен уҡып кәңәшләшә, әҙәбиәт, тәнҡит хаҡында, әйләнә-тирәләге донъя хәлдәре тураһында фекер алыша торғайны, — тип яҙа күренекле яҙыусының йәмәғәте Фатима Юлтыева. — Мин эсемдән генә уға һоҡланып, уның шулай иркен фекер йөрөтөүенә шатланып, ҡатын-ҡыҙҙар араһында ла шундай асыҡ фекерле, талантлы ҡарындашыбыҙ булыуына ғорурланып, өндәшмәй генә тыңлап ултыра инем“.

Әҙәбиәткә йәштәр эркелеп килгән ул осорҙа Һәҙиә Дәүләтшинаның тәүге хикәйәләре лә иғтибарҙан ситтә ҡалмай. Ә инде “Айбикә“ повесы өлгөргәнлеге, теленең байлығы менән ул йылдарҙағы әҙәби әҫәрҙәрҙең күбеһенән айырылып торғанға, уны Ғөбәй Дәүләтшин яҙып биргәндер, тигән ғәйбәт тә йөрөп ала. Әммә әҙибә артабанғы әҫәрҙәре, мәҡәләләре менән был имеш-мимештәрҙең ерлекһеҙ булыуын шул заманда уҡ иҫбат итә.

Ҡәләмдәштәре араһында абруй яулаған әҙибә, Тимирязев исемендәге Башҡорт дәүләт педагогия институты студентҡаһы, СССР яҙыусыларының беренсе съезында, СССР яҙыусыларының Минск ҡалаһында үткәрелгән пленумында делегат булып ҡатнаша, Өфө ҡала советына депутат итеп һайлана. “Айбикә“ повесы тәүҙә башҡортса, унан русса китап булып донъя күрә. Репрессияға дусар ителгәнгә тиклем Һәҙиә Дәүләтшина шәхес булараҡ та, яҙыусы булараҡ та формалашып, һәләте тейешенсә баһаланып өлгөрә. Артабанғы яҙмышы өсөн был ифрат мөһим.

Шәхес культы заманының һалҡын һулышы, ете тиҫтәнән ашыуыраҡ йылдар үтһә лә, әле һаман ҡуроштора. Кешеләрҙең шундай террор шарттарында ла йәшәргә, эшләргә һәм хатта ижад итергә ынтылыуына хайран ҡалаһың. Был, моғайын, репрессияларҙың ҡапыл түгел, тоҡана-һүнә,

яйлап барыуына бәйләнгәндер. Йәш совет власының тәүге йылдарынан уҡ синфи дошман эҙләү, фашлау һәм уларҙы юҡ итергә саҡырыуҙар көн үҙәгенән төшмәй. Буржуаз милләтселәргә, солтанғәлиевщинаға, троцкистар һәм бухаринсыларға ҡаршы кампаниялар бер-бер артлы үткәрелә. Лосев, Флоренский кеүек выждан һәм аҡыл эйәләре Беломор каналын соҡой, Соловкиҙа серей, милли интеллигенция вәкилдәренең бер төркөмө инде төрмә һәм лагерҙарҙа ултыра, кулактар Себер һөрөлгән. Киров үлтерелгәндән һуң һәр төрлө ғәйепләүҙәр, башҡаса фекер йөрөтөүселәрҙе маҡсатлы рәүештә эҙләү тағы ла киңерәк ҡолас алған. Сталиндың, социализм нығынған һайын, синфи көрәштең киҫкенләшеүе тураһындағы тезисы һәр кемде "синфи һиҙгерлек" күрһәтергә өндәй. Был һиҙгерлектең нindәй ҡолас йәйеүе бер генә мәғлүмәттән дә асыҡ күренә: илдә 1926—1953 йылдарҙа 42 миллион кеше төрмәләр һәм лагерҙар аша үткән.

Фашлауҙар халыҡтың дөйөм хуплауы аҫтында бара. Тормоштоң уртаһында ҡайнаған әүҙем позициялы кешеләр булараҡ, Дәүләтшиндар үҙҙәре лә, әлбиттә, был ваҡиғаларҙан ситтә ҡалмаған. Уларҙың тормошо, үҫеше, өлгөрөүе барыһы ла ошо ерлектә барған. Һәм бына был һәр саҡ көйрәп, быҫҡып торған ут 1937 йылда тағы ла нығыраҡ тоҡана һәм уларҙы ла ялмап ала.

Ире Ғөбәй һәм улар аралашып йәшәгән бик күп кешеләр — дәүләт эшмәкәрҙәре, артистар, яҙыусылар — ҡулға алынғас, бер мәлдә, туғандарының өгөтөнә бирелеп, Һәҙиә Өфөнән китергә тәүәкәлләй. Садиҡ Байтурин уны Һамарға алып ҡайта. Ҡасан ғына совет власы өсөн көрәшкән ҡыҙыҡай аҡ бандаларҙан ҡасып ошо Һамарға килгәйне. Уҙа барһа 16 йыл үткәс, шул властан ҡасып кире ҡайта. Үҙенә бөтөнөһөн дә биргән властан, партиянан ҡасып... Әлбиттә, был уның өсөн башҡа һыймаҫлыҡ мәғәнәһеҙлек, бары тик ваҡытлыса яңылышлыҡ, хата булып тойола.

"1937 йылдың сентябре ине булһа кәрәк, — тип хәтерләй Садиҡ ағай. — Беҙ уның менән Куйбышевтағы күптәнге танышыбыҙ, татар шағиры, ВКП(б)-ның Урта Иҙел край комитеты органы булған "Колхозсы" гәзитенең редакторы Сахап Урайскийҙабыҙ.

— Һәҙиә ханым, һеҙ беҙҙә эшкә ҡалырға тейешһегеҙ. Беҙҙә әҙәби эшселәр етешмәй, уларға нығ һыуһайбыҙ, — тип сат йәбеште Урайский.

Уның был өгөтөнә Һәҙиә апай яуап бирергә ашыҡманы.

— Һәҙиә апай Диңгеҙбай ауылына уҡытыусы итеп тәғәйенләнде, ауыл халҡы уны көтә, — тип ҡаршы төштөм.

Оҙаҡ тартҡылашҡандан һуң, бер ҡарарға ла килә алмай, төн урталарында йоҡларға яттыҡ.

Иртән Һәҙиә апай:

— Ҡустым, ил ни күрә, мин дә шуны күрәйем. Ниңә мин илдән, таныш-тоноштарҙан айырылып, ҡасҡын кеше һымаҡ сит ерҙәрҙә йәшәйем инде, әйҙә ҡайттыҡ Өфөгә, — тине".

Тормоштарының маҡсаты халыҡҡа һәм партияға хеҙмәт итеү булған революция балалары өсөн хыянат башҡа һыймаҫлыҡ бер нәмә кеүек тойола. Партия өсөн йәнеңде бирергә кәрәк, тиһәләр, улар бер ниндәй

шикләнеү, үкенеүһеҙ ғүмерҙәрен фиҙа ҡылыр ине. Шуға күрә ғәйепле кеше кеүек ҡасып йөрөү үлемдең үҙенән дә ҡурҡыныс булып күренә. Бында йәшәү менән үлем түгел, выждан алғы планға сыға.

Шул уҡ ваҡытта, үҙҙәренең һәм яҡындарының ғүмерен һаҡлап ҡалыу өсөн ирҙәренән һәм ҡатындарынан, аталарынан һәм балаларынан ваз кисергә мәжбүр ителгәндәр ҙа байтаҡ була. Һәҙиә намыҫына ҡаршы бара алмай, һәм был, тоғролоғо менән сафлығы уны төрмәгә алып килһә лә, физик һәм психологик ғазаптарға дусар итһә лә, шәхесен емермәү, рухын һындырмау өсөн төп шарт булған. Сөнки кешелеклегеңде һаҡлап ҡалыу өсөн үҙ-үҙеңде ихтирам итеү бик мөһим. Ижадсы өсөн айырыуса. Рух донъяһының аяуһыҙ, әммә ғәҙел һәм талапсан ҡанундары шундай. Һәҙиә Дәүләтшина шул ауыр, әммә берҙән-бер дөрөҫ юлды һайлай.

Әҙәм балаһына, ғөмүмән, ғүмер буйы был һынауҙы үтергә тура килә. Йәшәгәндә һәр саҡ тормош шарттары һәм кешеләр менән ниндәйҙер компромисҡа барырға, теге йәки был яҡҡа тайпылырға мәжбүрһең, әммә эске, зиһен менән дә бәйләнмәгән ниндәйҙер үҙаллы, мөстәҡил бер өлөшөң һәр саҡ уяу тора. Был һынау экстремаль мәлдәрҙә, төрмә һәм лагерь шарттарында айырыуса ныҡ киҫкенләшә. Тик, хатта үлем ҡурҡынысы янағанда ла, ниндәйҙер бер сикте үтергә ярамай. Хәйер, ул сикте үтһәң дә, үҙеңә аҡлау табаһың, әммә булмышыңда ниҙер сатнай, һына һәм кешелеклеккә ҡабат юл ябыла, тип раҫлай әсирлек әсеһен татығандар.

Репрессия осорондағы йыртҡыстарса аяуһыҙлыҡ, язалар бөгөнгө көн күҙлегенән ҡарағанда башҡа һыймаҫлыҡ мәғәнәһеҙлек булып тойолһа ла, улар билдәле бер бик тә тәғәйен маҡсатҡа йүнәлтелгән. Тоталитар дәүләт үҙаллы фекер йөрөтөргә һәләтле шәхестәрҙе үҙендә һыйҙыра алмай. Һәр бер революцияның иртәме-һуңмы үҙ балаларын ашарға тотоноуы шуға бәйләнгән. Көслө шәхестәр ярҙамында ҡулына власты алған хаким, артабан уны һаҡлап ҡалыр өсөн, азатлыҡтың тәмен татыған, үҙенең баһаһын яҡшы белгән, көслө рухлы, буйһонмаҫ һәм һынмаҫ рухлы көрәштәштәренән берәм-берәм ҡотолорға мәжбүр. Ә революция яһап яулап алған мөмкинлектәрҙе ысын мәғәнәһендә юғары баһалап, кәмһетелгән халыҡ вәкилдәре араһынан юғары мәҙәниәтле, белемле шәхестәр тәрбиәләүҙе тормош маҡсатына әйләндергән милли интеллигенцияның ынтылыштары ысынлап та тоталитар режимдың генераль линияһы менән тап килмәй башлай.

Ғазаплауҙар, төндәр буйы йоҡлатмайынса аяуһыҙ һорау алыуҙар — барыһы ла, уның иректә ҡалған фекерҙәштәрен фашлауҙан бигерәк, шәхестең үҙен иҫ киткес түбән баһалаған, хатта бөтөнләй ихтирам итмәгән яңы төрөн формалаштырыуға йүнәлтелгән. Ғазаплауҙарҙың төп маҡсаты — тотҡондо һәр йәһәттән хәлдән тайҙырып, тәнен дә, психикаһын да эшлектән сығарып, рухын һындырыу булған.

“Һәр яҡлап кәмһетеү, мәсхәрәләү, маҡсатлы рәүештә кешелектән сығарыуға йүнәлтелгән шарттарҙа булмышыңды мөмкин тиклем йәнсетмәй алып ҡалыу, күңелеңде һаҡлау — иң мөһиме. Тотҡонда саҡта кисерештәр бер туҡтауһыҙ үҙгәреп тора. Йә бер нимәгә нигеҙләнмәгән

ярһыу өмөт биләп ала. Шунан күңел төшөнкөлөгөнөң упҡынына уйылып төшәһең. Был ҡайһы берәүҙәрҙе аҡылынан яҙҙырҙы, уларҙы кешелектән сығарҙы һәм йәшәүгә ихтыярын һындырып, һуңғы сиктә үлемгә дусар итте“, — тип яҙа күренекле ғалим Б. Биттельхейм “Концлагерҙағы кешеләр“ тигән фәнни хеҙмәтендә.

Һәҙиә Дәүләтшина был һынауҙы үтә һәм шәхесен ҡыйралыуҙан һаҡлап ҡала ала.

Ер иҙәнле саман өйҙә тыуып үҫкән ярлы балаһы өсөн лагерҙағы көнкүреш уңайһыҙлыҡтары үтә ҙур ҡыйынлыҡ тыуҙырғандыр тип уйламайым. Уның өсөн матди мөхит бер ваҡытта ла үҙмаҡсат булмаған. Шулай уҡ бер генә минутҡа ла яңғыҙ ҡала алмауға ла артыҡ ауырһынмағандыр, сөнки ғүмере буйы ҡыҫынҡы шарттарҙа көн иткән. Ҡайҙа ғына йәшәһәләр ҙә, Дәүләтшиндарҙа гелән кеше ҡайнап торған. Етемеһер, уҡырға урынлашырға килгән йәштәр, алыҫ һәм яҡын туғандар уларға килеп һыйынған.

Лагерҙа ла кешеләргә күңеле һәр саҡ асыҡ була Һәҙиәнең. “Эштән бушаған арала уның эргәһенә килә лә нағышлап матур итеп сиккәнен ҡарап ултырырға ярата торғайным“, — тип хәтерләй Фатима Юлтыева. Әсәһе Гөлйәүһәр кеүек тегеү-сигеүгә оҫта булған Һәҙиә тотҡонлоҡта ла уңғанлығы менән таныла. Нормаһын өс йөҙ процентҡа арттырып үтәгән өсөн “ударница“ исеме бирәләр, “өс йөҙөнсө“ тип маҡтайҙар.

Халҡына ҡайҙа ла файҙа килтерә алыуы уның өсөн бик мөһим булған һәм күңел төшөнкөлөгөнә бирелеүҙән һаҡлаған. Ә ижад ҡомары лагерҙағы ғазаплы ысынбарлыҡтан алыҫҡа, геройҙары йәшәгән икенсе донъяға ҡасырға мөмкинлек биргән. Быны ҡайһылай ылыҡтырғыс һәм ләззәтле булғанын “Ырғыҙ“ҙағы тәбиғәт күренештәренең ни тиклем һутлы итеп, тәмләп һүрәтләнеүенән дә күрергә мөмкин.

Илһам ижадсыны юғарыға, йыһан аҡылы кимәленә күтәрә. Юғарғы рухи ағым һәм ҡәҙимге тормош араһында аралашсы булып торған яҙыусы һәләте алдында яуаплылыҡ тойғанда, шәхесенең кимәле менән таланты араһындағы нисбәт бер-береһенә тап килгәндә тулыһынса асыла. Дәүләтшина шуның бер камил үрнәге. Ижад итеү, яҙыу ихтыяжы әҙибәгә ысын мәғәнәһендә ҡалҡан булған һәм шәхесен кәмһетеүҙән ҡурсалап алып ҡалған.

Башына килгән үҙенсәлекле сағыштырыуҙарҙы, ҡабатланмаҫ образдарҙы, яңы һүҙбәйләнештәрҙе теркәргә мөмкинлектең булмауын да үҙенсә хәл иткән, бынан сығыуҙың йыуаныслы юлын тапҡан ул. “Үпкәһенә һалҡын тейеп, йыш ҡына лазаретта ятып сыға торғайны. Был саҡтарҙа беҙ алмашлап уның хәлен белергә йөрөнөк. Ул: “Бында тик ятыуҙан файҙаланып, әлеге лә баяғы китабым тураһында уйлайым, — ти ине. — Геройҙарымды әүеш-тәүеш килтерәм, уларҙы улай ҙа, былай ҙа итәм. Шулай зыҡ ҡубып ятҡан булам“. Мөмкин булған мәлдәрҙә уйлап йөрөгән романын, әкиәт шикелле итеп, һөйләй. Шундай шыма сыға торғайны, әйтер-

һең һөйләмәй, ә яҙғанды уҡый“, — тип хәтерләй лагерҙа унең менән бергә булған Хәҙисә Кәлимуллина, Төхфәт Йәнәбиҙең ҡатыны.

Һаулығының ҡырҡа насарайыуы арҡаһында уны 1942 йылда иреккә сығаралар. Ватан һәм халыҡ өсөн ифрат ауыр йылдар. Фронтта ҡан ҡойошло һуғыштар бара, еңеү көнө йыраҡ әле. “Халыҡ дошманы“ мөһөрө тағылған кешегә, әлбиттә, Өфөлә йәшәргә рөхсәт ителмәй. Әммә уның өсөн иң әһәмиәтлеһе шул — хәҙер яҙа ала. Яҙыусы, аслыҡҡа, ялан-ғаслыҡҡа, ауырыуына ҡарамай, романын ҡағыҙға төшөрөргә тотона.

Әҙибәнең ни тиклем ауыр шарттарҙа йәшәүе, “Ырғыҙ“ҙы ижад иткәндә һәм уны тамамлағас ниндәй ҡаршылыҡтарға дусар булыуы хаҡында күп яҙылды. Бында кемдәр ғәйепле һуң, тигән һорауҙар ҙа яңғыраны. Тик йәшәйештең үҙ, йыш ҡына аяуһыҙ ҡанундары.

Һәҙиә Дәүләтшина романын тамамлап, уны ҡәләмдәштәре хөкөмөнә алып килгән ваҡытта тормош бөтөнләй үҙгәргән булған. Ҡасандыр уның күҙенә ҡарап, апай, тип өҙөлөп торған егеттәр хәҙер инде — Бөйөк Ватан һуғышы фронттарында тыуған илде фашистарҙан һаҡлап ҡан ҡойған, Гитлерҙы үҙ өңөндә дөмөктөрөп ҡайтҡан ғорур, ҡаһарман ир-уҙамандар. Йәнә шуны ла онотторға ярамай, улар бит “халыҡ дошман-дары“н инҡар итеп ныҡынған быуын. “Ул саҡта (1937—1938 йылдар) бөтә өлкән яҙыусыларҙы “халыҡ дошмандары“ яһап төрмәгә ултыртып бөтөргәндәр ине. 25—30 йәштәге яҙыусылар әҙәбиәттең тәүге “классик-тары“ булып ҡалғайны. Һәр йыйылышта, һәр бер сығыш яһаусы үҙ һүҙен “халыҡ дошмандары фаш ителгәс, беҙгә, йәштәргә юл асылды“ тип башлай торғайны“, — тип яҙа Башҡортостандың халыҡ шағиры Назар Нәжми үҙенең хәтирәләрендә.

Һәҙиә Дәүләтшинаның 1951 йылдың ҡышында романының ҡулъяҙ-маһын алып партияның Башҡортостан Өлкә Комитетына килеүен Ғай-нан Әмири былай тип хәтерләй: “...Коридорҙан ҡаршыға бик ябай, әммә бөхтә кейенгән бер ҡатын килә. Ҡулында ваҡ-төйәк әйбер һалып йөрөтә торған сетка, унда ниндәйҙер төргәктәр. Ныҡ үҙгәргәйне ул: ябыҡҡан, йөҙөндә ҡартлыҡ һыҙаттары... Әммә күҙҙәре, уларҙың ниндәйҙер эске нур менән балҡыуы, йылмайыуы... Уларҙы башҡа күҙҙәр менән бутау, танымау мөмкин түгел ине!“

Романды оҡшаталар, хуплайҙар, әммә донъяға күрһәтергә ашыҡмай-ҙар. Яҙмыш әҙибәне йәнә ауыр һынауға дусар итә. Был юлы ла ул ке-шелек дәрәжәһенә тамсы ла тап төшөрмәй, тыйнаҡ ғорурлығын түбәнһетмәй алып ҡала.

Яҙыусының рухи бейеклеген күҙаллау өсөн авторҙың эске тауышына ҡолаҡ һалайыҡ. Ул ышаныслы, тыныс һәм бәҫле. Оло талант эйәһе, нескә зауыҡлы уҡыусы булараҡ, Һәҙиә, әлбиттә, үҙенең кеше яратып уҡырлыҡ юғары кимәлдәге әҫәр яҙғанын яҡшы аңлай һәм уның өсөн баҫалҡы, тыйнаҡ, әммә үҙ баһаһын белеп көрәшә. Ризаһыҙлыҡ күрһәтмәй, ҙур түҙемлелек менән, тәнҡит һүҙҙәрен һәм иҫкәрмәләрҙе иғтибарға алып, әммә кәрәк ерендә үҙенең ҡарашын яҡлап, арымай-талмай төҙәтә. Кир-

бес ҡалынлығындай ҙур романдың алты вариантын эшләй. Сәләмәтлегенең көнләп түгел, сәғәтләп насарайыуын айырым-асыҡ тойған кешенең ғорур сабырлығына хайран ҡалырлыҡ. 1944 йылдың 9 ноябрендә үк Фатима Юлтыеваға хатында: "ҡан-фәлән булһа, төкөрәм дә, иғтибар итмәй йөрөй бирәм", — тип яҙған кешенең үпкәһе ун ике йылдан һуң ниндәй хәлдә булғанын күҙ алдына килтереү ҡыйын түгел.

1954 йылдың 22 ғинуарында Яҙыусылар союзына һуңғы хатында ул: "Шул хәтлек көс һалынған, беҙҙең совет әҙәбиәте өсөн шул хәтлем кәрәкле булған был китаптың әле булһа донъяға сыға алмауы маҡтаулы эш түгел. Башҡорт ярлыһы синфи көрәштә лә "йәлләмәгән йәнен, түккән ҡанын", быны йәштәргә күрһәтмәү — ҙур гонаһ буласаҡ" , — тип яҙған.

Хаттың һәр һүҙе уйланылған, тотанаҡлы, тыныс, шул уҡ ваҡытта аҡыллы, талапсан. Үҙ хәленә, һаулығына тамсы ла ишара, мәрхәмәт һорау, йәлләтеү хисе уятырға тырышыу ғына түгел, күңел тарлығына үпкә йәки рәнйеү ишараты ла юҡ. Үҙен һәм талантын ихтирам иткән һәм уның баһаһын анығ белгән, юғары рухлы, һәр яҡтан өлгөргән, тормошто ла, кешеләрҙе лә бөтөн тәрәнлегендә, аяуһыҙлығында аңлап та, донъянан һәм бәндә балаларынан төңөлмәгән зирәк кешенең аҡыллы сабырлығы. "Үҙемде тик бәхетле кешеләрҙән һанайым. Выжданымды бер ваҡытта ла ташлағаным юҡ. Биографияма бысраҡ яҡтылар — йоҡманы. Шуға күрә теге донъяға барып Островский мәрхүм менән осрашһам, шул ярай", — тип яҙған ул көндәлегендә.

Тәнде ҡайғыртып йәненә хилафлыҡ ҡылмаған, йәнен һаҡлайым тип рухына хыянат итмәгән һәм шуның ҡиммәтен аңлаған ҡаһарман шәхес бер нәмәгә ҡарамай, ғүмеренең аҙағына тиклем тормоштан, кешеләрҙән, йәшәүҙең үҙенән һәм ижадтан йәм табып йәшәгән. Замандаштарының хәтерләүенсә, Һәҙиә Дәүләтшина һуңғы һулышына тиклем көләс һәм яғымлы ҡалған. Көслө шәхестәр үҙ баһаһын белә, эшләгән эштәренең ҡиммәтен самалай, ә Һәҙиә Дәүләтшина кеүек оптимистик рухлылар киләсәктең матурлығына шикләнмәй һәм халҡына ышана. Ул үҙенең ғүмерлек ижад емешен бөйөклөктөң баһаһын белгән саф күңелле халҡына ҡалдырғанын, әлбиттә, яҡшы аңлаған.

"Талантлы яҙылған әҫәрҙәрҙең дә төрлөһө була. Берәүҙәр элекке яҙылғандарҙы ҡеүәтләй, икенселәре яңы йөкмәтке ала, әммә художестволы яңылыҡ дәрәжәһенә күтәрелмәй әле, ә бына өсөнсөләре инде ысын мәғәнәһендә асыш була. Улар быға са тыуҙырылған ҡаҙаныштарҙы нығыта. "Ырғыҙ" романы ана шундай әҫәр булды", — тип баһалай ғалим һәм тәнҡитсе Әнүр Вахитов иң беренселәрҙән Салауат Юлаев исемендәге дәүләт премияһына лайыҡ булған был романды.

Выждан, күңел паклығы һәм ижад ҡомары Һәҙиә Дәүләтшина өсөн рухи азатлыҡ сығанағына әүерелгән, уның күркәм шәхесен ерҙәге тамуҡтың ғазаптарынан үҙгәрешһеҙ алып сығырға ярҙам иткән һәм кешелектең рух ҡаһармандары юғарылығына күтәргән.